

Ivan de Wrede grondlegger van het moderne Rusland Verschrikkelijke

Tsaar Ivan IV uit de Russische Rjoerik-dynastie is beter bekend als Ivan de Verschrikkelijke. Hij geldt in het Westen als uiterst wreed, maar in Rusland ligt dat anders. **Ivo van de Wijdeven** legt uit waarom.

DE EERSTE
RUSSISCHE TSAAR
(1533-1584)

Gezanten van Yermak die in opdracht van Ivan IV militaire expedities onderneemt om het bont- en houtrijke Siberië te veroveren, brengen verslag uit in Moskou (door Stanislaw J. Rostworowski, 1884, Museum voor Schone Kunsten Jekaterinenburg).

Op portretten heeft Ivan IV nogal eens een merkwaardige blik in de ogen. Sommige historici bestempelen hem als waanzinnig. Prachtig komt dit tot uitdrukking in het beroemde schilderij *Ivan de Verschrikkelijke en zijn zoon Ivan op 16 november 1581* dat Ilja Repin in 1885 maakte en nu in de Tretjakovgalerij in Moskou hangt. Op het doek houdt de in het zwart geklede Ivan het levenloze lichaam van zijn zoon in zijn armen. Met een verwilderde uitdrukking probeert hij het bloed te stelpen dat bij de jongeman uit een hoofdwond stroomt. De bloedspatten op het gezicht van de tsaar, omgevallen meubels en een zware staf op het dikke tapijt maken duidelijk wat er is gebeurd: Ivan de Verschrikkelijke heeft tot zijn eigen ontzetting in een vlaag van verstandsverbijstering zijn zoon doodgeslagen.

Het is echter de vraag of er een greintje werkelijkheid in al die portretten zit. We weten om te beginnen helemaal niet hoe Ivan eruitzag, want uit zijn eigen tijd zijn geen beeltenissen overgebleven. Er zijn ook maar bar weinig oorspronkelijke bronnen beschikbaar, laat staan archiefmateriaal. De verhalen die er zijn, stammen veelal uit de tweede hand.

Icoon

Bovendien verschilt het westerse beeld van Ivan Groznyi hemelsbreed van het Russische. De naam alleen al: 'Groznyi' heeft in het Russisch de bijklank van Gevreesde of Ontzagwekkende. Deze positievere kant van Ivans heerschappij wordt bij uitstek verbeeld in een ander kunstwerk in de Tretjakovgalerij. Het is een 16de-eeuws icoon van vier meter breed en anderhalve meter hoog, een van de grootste in Rusland, met de ronkende titel *Gezegend zij het leger van de hemelse tsaar*. Ze lijkt in de sobere zaal niet op haar plaats en dat klopt: oorspronkelijk hing deze indrukwekkende beeltenis naast de tsarentroon in de van boven tot onder met gouden iconen behangen Oespenskikathedraal in het Kremlin van Moskou.

Hier werd de zestienjarige grootvorst Ivan IV van Moskou in 1547 tot de eerste 'Tsaar aller Russen' gekroond. Het vorstendommenetje Moskou besloeg een eeuw eerder nog slechts 24.000 vier-

kante kilometer en was al wel enigszins uitgebreid door Ivans voorgangers, maar Ivan maakte na zijn kroning pas echt een grote slag.

De icoon in de Tretjakovgalerij sluit daarbij aan. Ze toont Ivan aan het hoofd van zijn zegevierende leger dat van een stad in vlammen – het Bijbelse Sodom – naar Jeruzalem trekt. Aartsengel Michael wijst Ivan de weg en de Moeder

Gods zit met kind klaar om hem te verwelkomen. Engelen vliegen uit om Ivans leger te belonen.

De icoon werd vervaardigd nadat Ivan in 1552 het Tataarse kanaat Kazan had veroverd. De nomadische inwoners van Kazan hadden eeuwenlang aanvallen uitgevoerd op de Russen. Voor tijdgenoten was de symbolische betekenis van het icoon dus direct duidelijk: Sodom

'Gezegend zij het leger van de hemelse tsaar' (na 1562, Tretjakovgalerij, Moskou).

'Ivan de Verschrikkelijke en zijn zoon Ivan op 16 november 1581', door Ilja Repin (1885, Tretjakovgalerij, Moskou).

en Jeruzalem stonden voor Kazan en Moskou. Vier jaar later veroverde Ivan tevens Astrachan, een ander Tataars kanaat dat sinds jaar en dag een bedreiging had gevormd. Tot de uitbreiding met Kazan en Astrachan was het Russische territorium beperkt tot de gebieden waar etnische, orthodoxe Russen woonden. Nu was de weg vrij voor verdere grootschalige expansie: toen Ivan IV in 1584 overleed, heerste hij over het hele stroomgebied van de Wolga. In de daaropvolgende drie eeuwen groeide Rusland jaarlijks met een gebied ter grootte van Nederland. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog heerste tsaar Nicolaas II over een multinationalaal rijk van 13.500.000 vierkante kilometer. Zelfs vandaag de dag, zo'n dertig jaar na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, kent de Russische Federatie nog steeds elf tijdzones en meer dan 185 etnische groeperingen.

Bojaren

Geen wonder dat Russische geschiedenisboeken de territoriale veroveringen van Ivan IV lovend bespreken. Ze roemen ook zijn werk als 'hervormer'. Ivan riep namelijk een nieuw bureaucratisch apparaat in het leven, dat gebruikmaakte van de drukpersen die

hij hoogstpersoonlijk liet importeren. Samen met het feit dat heel Rusland één wetboek en één munt kreeg, maakte dat het besturen en, belangrijker nog, het innen van belastingen een stuk efficiënter. De nieuwe constellatie gaf hem ook voldoende armslag voor zijn agressieve buitenlandbeleid.

Hoewel het belang en de omvang van deze centralisatie voer zijn voor verhitte discussies onder historici, lijkt het erop dat Ivan met zijn hervormingen vooral de bojaren buitenspel wilde zetten, de edelen op wie vorsten traditioneel leunden voor het binnenlands bestuur.

Ivans moeilijke jeugd was volgens veel historici de reden voor zijn grote achterdocht jegens de bojaren en anderen die hij zag als bedreiging voor zijn plek op de tsarentroon. Invloedrijke boja-

renfamilies voerden de Russisch-orthodoxe kerk zich in de persoon van metropoliet Makari over hem ontfermde, kreeg hij langzaam maar zeker vaste grond onder de voeten. Het hielp ook dat de machtigste bojaar in 1543 in een kennel vol uitgehongerde jachthonden aan zijn einde kwam. Bronnen geven geen eenduidig antwoord op de vraag wie daartoe de opdracht had gegeven.

Gruwelijk

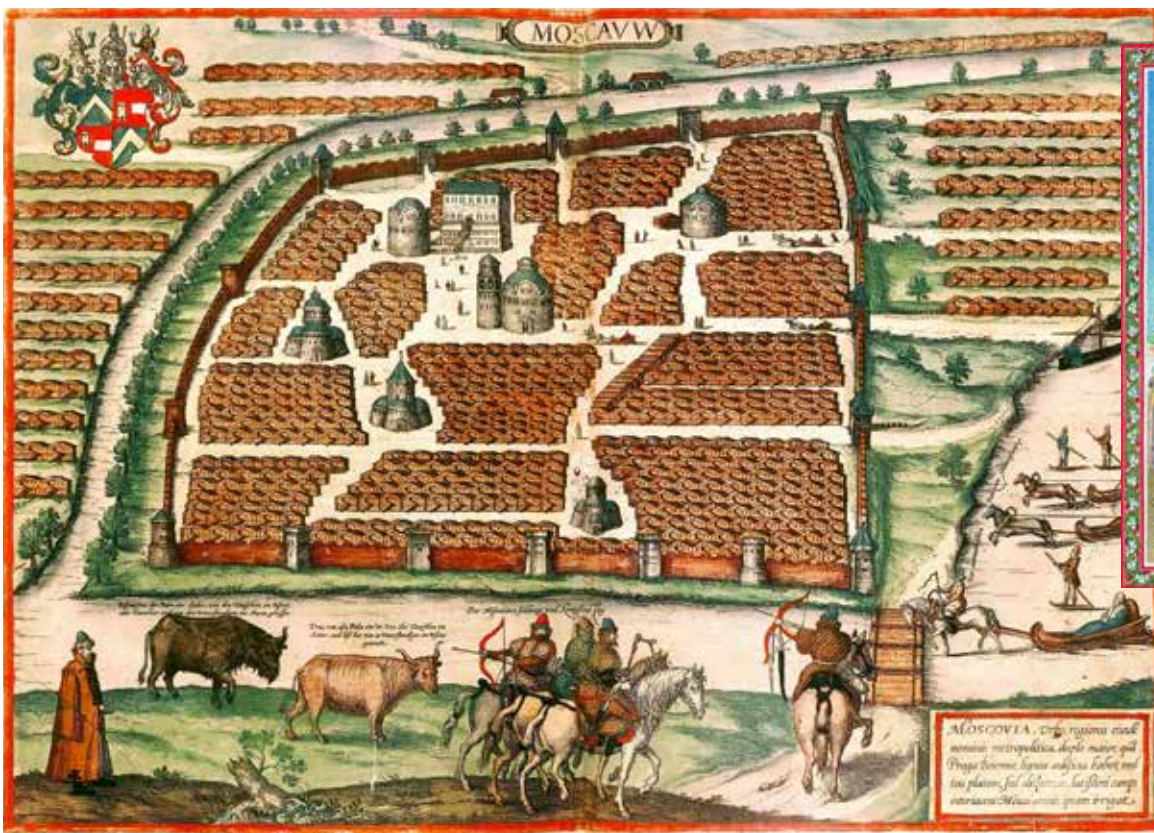
De grootvorsten van Moskou waren primus inter pares geweest, maar nadat hij door zijn beschermheer Makari tot tsaar gekroond was, beschouwde Ivan zich als door God uitverkoren om over Rusland te heersen. Hij dulde geen tegenspraak en regeerde met ijzeren vuist. Opponenten werden zonder

Het hielp ook dat de machtigste bojaar in 1543 in een kennel vol uitgehongerde jachthonden aan zijn einde kwam

renfamilies vochten na het overlijden van Ivans vader in 1530 een verbeterde machtsstrijd uit. Ivan was toen drie jaar. Zijn moeder hield zich als regentes de troonpretendenten van het lijf maar werd in 1538 vergiftigd. De jonge Ivan werd de speelbal van de bojaren. Pas

pardon uitgeschakeld. Dit ging in sommige gevallen gepaard met uitzonderlijke wreedheid. Volgens overgeleverde bronnen was Ivan als jongeling al niet bang om geweld te gebruiken. Zo zou hij graag kleine dieren van de torens van het Kremlin naar beneden hebben

De eerste kaart van Moskou (1556). De tegenwoordig beeldbepalende Pokrovkathedraal (boven) staat er nog niet op. Die werd tussen 1555 en 1560 gebouwd, ter viering van Ivans overwinning op Kazan (Wikimedia).

geworpen. Zijn tegenstanders was later een vergelijkbaar lot beschoren. We lezen over de gruwelijkste executies en straffen.

Tekenend is het verhaal over de Pokrovkathedraal die Ivan in Moskou liet bouwen om de verovering van Kazan en Astrachan te vieren. De tsaar was zo ingenomen met het resultaat – de kathedraal is ook vandaag nog de blikvanger aan het Rode Plein – dat hij de ogen van de architect liet uitsteken zodat die deze schitterende prestatie nooit meer kon evenaren. Dit was destijds geloofwaardig, wat Ivan tekent, maar het is een apocrief verhaal: de architect heeft later nog diverse gebouwen getekend, wat zonder ogen toch lastig geweest zou zijn.

Gemor

Ivans gewelddadige optreden tegen (vermeende) tegenstanders binnenslands verhevigde toen zijn buitenlandse veroveringen in een slepende oorlog verzandden. De expansie naar het zuiden bracht de Russen in conflict met de Ottomanen en hun bondgenoten, de Krim-Tataren, maar de onrust aan de zuidgrens weerhield Ivan er niet van om in 1558 te proberen ook het hertogdom Lijfland (ruwweg het huidige Estland en Letland) in te nemen. Deze Lijflandse Oorlog sleepte zich na aanvankelijk Russisch succes uiteindelijk 25 jaar

voort. Had de tsaar te veel hooi op de vork genomen? In de wandelgangen van het Kremlin klonk gemor.

Dit sterkte de immer achterdochtige Ivan in zijn overtuiging dat hij en zijn familie gevaar liepen. Hij geloofde dat de bojarren de dood van zijn vrouw Anastasia op hun geweten hadden (volgens forensisch

archeologisch onderzoek is ze in 1560 inderdaad vergiftigd; na haar trouwde Ivan overigens vijf andere tsarina's). De tsaar raakte in een depressie en begon paranoïde gedrag te vertonen. Zo pakte hij in 1564 zijn boeltje op en verschanste zich tijdelijk in Aleksandrovsjkaja Sloboda, honderd kilometer ten noordoosten van

Moskou. Hier stond het buitenverblijf dat zijn vader nog had ingericht: een sober, versterkt paleis met een imposante kathedraal. Maar dat was nog niet alles.

Hondenkoppen

De diepgelovige tsaar leek alvast een voorschot te nemen op de Apocalyps. Als 'Hand van God' vond Ivan dat hij het recht had om zijn vijanden zwaar te straffen en hij deelde Rusland daartoe in tweeën: een deel voor de bojaren, en een deel onder zijn eigen directe bestuur dat *opristsjnina* werd genoemd (*opristsj* betekent 'apart').

De opristsjnina omvatte bijna een derde van het Russische grondgebied met de beste landerijen, (zout)mijnen en handelscentra, inclusief delen van Moskou. Ivans persoonlijke lijfwacht kreeg er de vrije hand. Gehuld in zwarte gewaden reden deze *opristsjniki* rond met hondenkoppen aan hun zadel gebonden, als symbool van de speurtocht naar verraders. Ze hielden gruwelijk huis. Uit deze tijd stammen de verhalen over mensen die gevierendeeld, levend gekookt, gespiest, gevild, geïmmerd of in ijswakken werden gedompeld (of een combinatie hiervan). Volgens de bronnen nam de tsaar regelmatig persoonlijk

deel aan moordpartijen. Het meest berucht is de aanval op Novgorod; Ivan verdacht de inwoners van verraad in de Lijfandse Oorlog. In een maand tijd vielen naar schatting 2500 tot 15.000 doden en de stad werd grondig geplunderd.

De opristsjnina was desastreus voor Rusland, dat verzwakt werd door het grootschalige geweld. De Krim-Tataren kregen mede daardoor veel meer kansen voor hun gevreesde rooftochten. Toen ze bij een van hun invallen zelfs Moskou in de as wisten te leggen, zag Ivan dat zelf ook in. In 1572 draaide hij de opdeling van zijn land weer terug, maar het kwaad was al geschied: ziekten tierden welig, de economie was ingestort en het leger leed nederlaag op nederlaag in de Lijfandse Oorlog. Zeer tegen zijn zin moest de tsaar de strijd in 1583 staken.

Poetin

Op 18 maart 1584 stierf Ivan de Verschrikkelijke aan de gevolgen van een beroerte, nadat zijn geestelijke gezondheid hem al langer in de steek had gelaten. Ondanks de desastreuze gevolgen van zijn opristsjnina konden latere tsaren voortbouwen op het fundament dat

tijdens Ivans heerschappij was gelegd. Ook de verovering van Siberië begon tijdens zijn regering.

Ruim twee derde van de Russen is ervan overtuigd dat hij een gunstige en belangrijke rol in de Russische geschiedenis heeft gespeeld. In juli 2017 werd een standbeeld van Ivan de Verschrikkelijke in Moskou onthuld. Het zal ook niemand verbazen dat president Vladimir Poetin, die geen mogelijkheid onbenut laat om de Russische identiteit en de nationale trots te benadrukken, enthousiast is over Ivan als grondlegger van het moderne Rusland. Dit enthousiasme deelt hij overigens met Jozef Stalin, die Ivan zag als degene die de Russen bij elkaar wist te brengen.

En gruwelijke daden als de doodslag op zijn zoon dan, het jammerlijk gevolg van een uit de hand gelopen ruzie nadat Ivan zijn zwangere schoondochter had geslagen omdat ze onbetamelijk gekleed ging? Dit is de meest waarschijnlijke toedracht, maar veel Russen geloven niet dat het zo gegaan is. Een Rus beschadigde in mei 2018 Repins schilderij in de Tretjakovgalerij omdat hij de 'leugens' over Ivan zat was (hij kreeg er twee jaar dwangarbeid voor). En Poetin zei een jaar eerder dat historici die lezing van de moord in twijfel trekken. Volgens hem is het een westers fabeltje: 'Dit verhaal is de wereld in geholpen door de pauselijke nuntius die naar Rusland kwam om de tsaar ervan te overtuigen katholiek te worden. Toen Ivan hem de deur wees, werd hij ineens de Verschrikkelijke genoemd, een ontzettend wrede man.'

In Rusland neemt men, kortom, Ivans wreedheid op de koop toe.

Ivo van de Wijdeven is historicus en politiek analist. Hij schreef onder meer *De rafelranden van Europa* (Spectrum) over de interactie tussen Europa en zijn burens, waaronder Rusland.

VERDER LEZEN

- ▶ **A. Pavlov en M. Perrie**, *Ivan the Terrible*, Routledge, 2016
- ▶ **I. de Madariaga**, *Ivan the Terrible – First Tsar of Russia*, Yale University Press, 2006

Vanwege zijn natuurlijke hulpbronnen was (en is) Siberië van groot economisch belang voor Rusland. Eerst ging het om hout en huiden (bont), later om gas en olie. Tsaar Ivan gaf een machtige bojarenfamilie opdracht voor militaire expedities naar Siberië, en die stuurde de kozakkenleider Yermak Timofeyevich er met zijn mannen op uit. Op dit schilderij valt hij een groep inwoners aan (door Vasily Surikov, 1895, Russisch Staatsmuseum Sint-Petersburg).

